

Dil və nitq kateqoriyalarının integrativ-diferensial xüsusiyyətləri

Ədalət Abbasov ¹

XÜLASƏ

Dil və nitq problemi uzun müddət dilçilik elminin diqqətindən kənarda qalmış, dillə nitq arasında fərq qoyulmadan araşdırılmışdır. XIX əsrin əvvəllərində bu məsələyə ilk dəfə görkəmli alman dil filosofu Vilhelm fon Humboldt sistemli yanaşmış və dil ilə nitqin fərqli mahiyyətə malik kateqoriyalar olduğunu elmi əsaslarla irəli sürmüşdür. Bundan bir müddət sonra İsveçrəli alim Ferdinand de Sössür ümumi dilçilik sahəsində yeni mərhələnin əsasını qoyaraq dil və nitq arasındakı münasibətləri elmi dəqiqliklə izah etmişdir. Dil mücərrəd, nitq isə konkret və fərdi hadisədir. Nitq daim ya yazılı, ya da şifahi formada təzahür edir və proses xarakteri daşdığı üçün müşahidə oluna və eşidilə bilər. Dil isə mücərrəd olduğuna görə bir növ mistik xarakter daşıyır; onu yalnız nitqin yaranmasına səbəb olduğu üçün dərk edə bilərik. Sössürün irəli sürdüyü dil-nitq dixotomiyası sonrakı dövrlərdə də təhlil edilmiş və XX əsrin ortalarından etibarən görkəmli Amerika dilçisi Noam Çomski bu məsələyə analitik yanaşma gətirmişdir. Bu baxış strukturalist dilçilik yanaşması kimi nəzərdən keçirilirdi. N. Çomski dil-nitq münasibətlərinə antroposentrik yanaşma tətbiq edərək müxtəlif dillər və təfəkkür arasındakı ümumi və spesifik xüsusiyyətləri müəyyən etmişdir.

AÇAR SÖZLƏR

dil, nitq, integrativ-diferensial xüsusiyyətlər

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 04.03.2026

Qəbul edilib: 13.05.2026

¹Filologiya elmləri doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan <https://orcid.org/0000-0002-9704-1874> | abbasov-edalat@mail.ru

Integrative-Differential Characteristics of Language and Speech Categories

Adalat Abbasov ¹

ABSTRACT

The distinction between language and speech has long been a central issue in linguistics. At the beginning of the 19th century, the prominent German philosopher of language, Wilhelm von Humboldt, first approached this issue systematically and scientifically argued that language and speech are categories with different essences. Some time later, the Swiss scientist Ferdinand de Saussure laid the foundation for a new stage in the field of general linguistics and explained the relationship between language and speech with scientific precision. Language is abstract, while speech is a concrete and individual phenomenon. Speech is always manifested either in written or oral form and, since it has the character of a process, can be observed and heard. Language, on the other hand, has a kind of abstract nature because it is abstract; we can understand it only because it causes speech to arise. The language-speech dichotomy put forward by Saussure was analyzed in later periods, and since the middle of the 20th century, the prominent American linguist Noam Chomsky brought an analytical approach to this issue. This view was considered a structuralist linguistic approach. N. Chomsky, applying an anthropocentric approach to language-speech relations, identified common and specific features between different languages and thinking.

KEYWORDS

language, speech, integrative-differential characteristics

ARTICLE HISTORY

Received: 04.03.2026

Accepted: 13.05.2026

¹Doctor of Philology, Associate Professor, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0002-9704-1874> | abbasov-edalat@mail.ru

Giriş

Mövzunun aktuallığı

Dil və nitq anlayışları arasındakı fərqlərin nəzərə alınmaması müasir dilçilik elmində geniş şəkildə tətbiq olunan paradigmatik və sintaqmatik münasibətlərin qarşılaşdırılması işini çətinləşdirə bilər. Eyni zamanda müasir tətbiqi dilçiliyin bir sıra problemlərinin həlli, o cümlədən normativ qrammatikaların hazırlanması mürəkkəb bir məsələyə çevrilmiş olar. Dil və nitq anlayışlarının fərqləndirilməsi tədqiqat obyektini kimi qəbul edilmədiyi halda, daxili və xarici dilçilik, diaxronik və sinxronik dilçilik kimi problemlər də zamanla öz elmi əhəmiyyətini itirə bilər. Bu baxımdan dil və nitq münasibətlərinin araşdırılması müasir dilçilik elmi üçün xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Mövzunun obyekti və predmeti

Tədqiqatın obyekti dil və nitq problemi, predmeti isə bu problemlərin həlli yollarının müəyyənəndirilməsidir.

Mövzunun elmi yeniliyi

Dil və nitq problemlərinin yeni aspektdən araşdırılması mövzunun elmi yeniliyi kimi qiymətləndirilə bilər. Bu istiqamətdə mühüm məsələlərdən biri problemin tədqiqinə dair nəzəri baxışın formalaşdırılmasıdır. Problemin tədqiqi müasir nəzəri (ümumi) dilçiliyin banisi olan isveçrəli dilçi Ferdinand de Sössürün adı ilə bağlıdır. Dahi alim bu araşdırmasını yaradıcılığının şah əsəri hesab olunan “Ümumi dilçilik kursu” əsərində təqdim etmişdir. Sössür bu araşdırma fonunda bir sıra digər kateqoriyaları da müqayisə obyektinə çevirmiş və onların arasında diferensial cəhətlərin mövcudluğunu qeyd etmişdir (Cəfərov, 2020, s. 39). Tanınmış alim dil linqvistikası, nitq linqvistikası, xarici və daxili dilçilik, sinxronik (statik) və diaxronik (dinamik) dilçilik aspektləri üzrə zəruri məsələləri yenidən nəzərdən keçirmişdir.

F. de Sössürün bu istiqamətdə irəli sürdüyü nəzəriyyənin əsas qayəsi (tezisi) dil ilə nitqin “iki tamamilə müxtəlif hadisə” olduğunu dilçilik elminə təqdim etməkdən ibarətdir (Adilov və b., 2019, s. 68).

Metodlar

Problemin həllində müqayisəli dilçilik, tipoloji və təsviri-müşahidə metodlarından məqsədyönlü şəkildə istifadə edilmişdir.

Tədqiqat zamanı qarşıya qoyulan əsas problemlər

Tədqiqatın əsas problemləri araşdırmanın tarixi inkişaf mərhələləri, dil və nitqin linqvistik və kommunikativ aspektlərinin təhlilindən ibarətdir. Ümumiyyətlə, dil və nitq anlayışları, onların qarşılıqlı münasibəti, eləcə də integrativ və diferensial əlamətləri hələ eramızdan əvvəl qədim yunan stoikləri tərəfindən araşdırılmağa başlanılmışdır. Lakin dil və

nitq anlayışlarının elmi əsaslarla tədqiqi XIX əsrdə nəzəri (ümumi) dilçiliyin banilərindən olan Vilhelm fon Humboldtun adı ilə bağlı olmuşdur (Cəfərov, 2020, s. 125).

Humboldt tərəfindən irəli sürülmüş dil-nitq münasibətləri arasında yaranan problemlər sonrakı illərdə dilçi alimlər A. Potebnya və B. de Kurtene tərəfindən yenidən araşdırılmışdır. XX əsrin əvvəllərində (1906) F. de Sössür də bu məsələlərin elmi təhlilində fəal iştirak etmişdir.

Nəticələr

F. de Sössürdən sonra dilçilik elminin görkəmli nümayəndələri olan A. Qurdiner, A. Smirnitki, N. S. Trubetskoy və L. Yelmslev də dil və nitq problemlərini araşdırmış və bu sahənin nəzəri inkişafına mühüm töhfələr bəxş etmişlər.

Dil ilə nitqin integrativ xüsusiyyətləri

1. Dil və nitq ictimai-sosial xarakter daşıyır.
2. Hər ikisi kommunikativ funksiyaya malikdir.
3. Dil və nitq eyni ictimai hadisənin müxtəlif tərəfləridir.
4. Nitq fəaliyyəti dil və nitq üçün vahid və məhsuldar platformadır.
5. Həm dil, həm də nitq üçün əsas vahid lingvistik ünsürlərdir.
6. Həm dilin, həm də nitqin lingvistik ünsürləri özlərindən quruluşca daha mürəkkəb konstruksiyaların tərkibinə daxil ola bilər.

Dil və nitqin diferensial xüsusiyyətləri

1. Nitq fərdi, dil isə fəvqəlfərdi və ümumi hadisə kimi səciyyələndirilir.
2. Nitq psixi, dil isə ictimai hadisədir. Hər bir nitq aktı psixi xarakter daşıyır. Çünki kompleks psixi elementləri (duyğu, təsəvvür, hiss, qavrayış, təfəkkür, emosiyalar və s.) özündə ehtiva edir.
3. Nitq mütəhərrik və dinamik xarakterlidir, dil isə sabitliyə və statikliyə meyillidir.
4. Nitq tarixi səciyyə daşıyır, dil isə “tarixdən xaric xarakterə malikdir”, arxonikdir.
5. Nitq ünsürləri arasındakı münasibət səbəbiyyət asılılığı əsasında mövcud olursa, dil ünsürləri arasındakı münasibətlər funksional asılılıq əsasında mövcud olur (de Sössür, 2003).
6. Nitq həmişə maddidir, dil isə mücərrəd bir sistem şəklində formalaşmağa meyillidir.

Dil vahidi və nitq vahidi

Dil vahidləri və onların səciyyəvi əlamətləri:

Dilə hazır şəkildə daxil olan leksik vahidlər (ünsürlər) *dil vahidləri* adlanır. Dil vahidlərinə aşağıdakılar daxildir:

- fonem;
- dil vahidlərinin məna cəhəti, işarələmənlər;
- söz;

- variant və invariant anlayışları (bu anlayışlar dilçiliyə fonologiyadan daxil olmuşdur).
- morfem;
- sabit söz birləşmələri;
- intonasiya vahidləri (ton, vurğu və s.).

Dil vahidləri nitqə sərbəst şəkildə daxil olur və hər biri müəyyən obyekt kimi fərqləndirilir.

Müzakirə

Nitq vahidləri sərbəst şəkildə nitq prosesi zamanı yaranır. Nitq vahidlərinə aşağıdakılar daxildir:

- söz birləşməsi,
- cümlə,
- anlam.

“Söz birləşməsi məqsədyönlü şəkildə danışq zamanı – nitq prosesində yaradılır. Cümlə nitqin məhsulu, yəni nitqin özüdür. Tək sözdən ibarət olan söz-cümlələr də cümləyə məxsus əlamətlərin daşıyıcısı olduğu üçün nitq vahidi hesab olunur. Bəzi dilçilər cümləni dil və nitqin ortaq vahidi hesab edirlər. Onlar təfəkkürdə cümlənin hazır strukturunun olduğunu əsas götürərək qeyd edirlər ki, beyində cümlənin hazır modeli mövcuddur” (von Humbolt, 2019, s. 96).

Dil vahidləri ilə nitq vahidlərinin ümumi cəhətləri

Nitq vahidi olan sözlərlə dil vahidi olan sözlər eyni nominativ funksiyanı yerinə yetirir və qrammatik baxımdan bir-birindən fərqlənmir. Sözü və söz birləşmələrinin qrammatik quruluşu onların dil faktı və ya nitq faktı olmasını dəqiqləşdirməkdə heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Bu linqvistik hadisənin müəyyənləşdirilməsində aparıcı amil idiomatik və sərbəst məna ilə əlaqəlidir. İdiomatik məna ilə hazır şəkildə daxil olduğu üçün dil vahidi, sərbəst məna isə nitq prosesi zamanı formalaşdığına görə nitq vahidi hesab olunur.

Nəticə

Dil vahidləri ilə nitq vahidləri arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirmək məqsədilə söz və söz birləşmələrinin nümunə kimi götürülməsi məqsədəuyğundur. Dil adlandırılan hadisə ilə insan birbaşa kontaktda olmur, nitq isə müşahidə edilən, həm şifahi, həm də yazılı formada təzahür edən hadisədir. F. de Sössürün qənaətinə görə, tarixi baxımdan nitq faktı dil faktından əvvəl gəlir. Çünki dildə mövcud olan bütün elementlər ilkin olaraq nitq prosesi zamanı formalaşır və sınaqdan keçirilir.

Ədəbiyyat

1. Adilov, M., Verdiyeva, Z., Ağayeva, F. (2019). *Dilçilik problemləri*. “Elm və təhsil”.
2. Cəfərov, Q. (2020). *Ümumi dilçilik müntəxabatı*. “Elm və təhsil”.
3. Cəfərov, Q. (2020). *Ümumi dilçilik etüdləri*. “Elm və təhsil”.
4. Qurbanov, A. (2011). *Müasir Azərbaycan ədəbi dili*. II cild. “Elm”.
5. Qurbanov, A. (1988). *Ümumi dilçilik*. I cild. “Maarif”.
6. Cəfərov, Q., Həsənzadə, S. (2024). *Ümumi dilçilik öçerkləri*. “Elm və təhsil”.
7. Cəfərov, Q., Həsənzadə, S. (2021). *Ümumi dilçilik modelləri*. “Elm və təhsil”.
8. Cəfərov, Q. (2025). *Ümumi dilçilik mühazirələri*. I hissə. “Azərnəşr”.
9. de Sössür, F. (2003). *Ümumi dilçilik kursu*. “Nurlan”.
10. von Humbolt, W. (2019). *Məqalələr və fraqmentlər*. “Elm və təhsil”.